

приватне землеволодіння в Харківській губернії цілком зникло б приблизно через 32 роки. Отже, говорить про різке зниження як відносних, так і абсолютних показників сільськогосподарського виробництва не доводиться, тому гіпотеза про регрес селянського господарства, висунута на початковому етапі дослідження, повинна бути відкинута.

Табл. 1.
Чистий збір п'яти головних видів хліба на душу населення

рр.	Крб.		Темп росту %	
	observed	exp.	observed	exp.
	+ARIMA	smoothing	+ARIMA	smoothing
1883-1890	943,1	1060,2	16,5	3,5
1891-1895	1118,9	1157,2	22,7	2,5
1896-1900	999,4	1261,1	8,7	-1,9
1901-1905	1210,2	1274,3	11,3	2,2
1906-1910	1106,6	1251,4	15,9	0
1911-1915	1634,7	1457	7,1	3,2
1916-1921	1595	1637,6	0,4	0,8
1883-1921	1217	1290,1	1,6	1,6

Табл. 2.
Вартість худоби на душу населення

рр.	Крб.		Темп росту %	
	observed	exp.	observed	exp.
	+ARIMA	smoothing	+ARIMA	smoothing
1878-1885	38,6	38,6	1,5	-0,1
1886-1890	38,6	38,5	2,7	1,4
1891-1895	36,2	37,2	-1,4	-0,8
1896-1900	40,3	39,4	-0,3	3,2
1901-1905	39,6	39,4	0,7	0,1
1906-1910	35,6	36,5	-2,3	-4,3
1911-1915	37,3	37,4	-0,8	0,5
1916-1921	38,9	41,7	-0,5	-0,1
1878-1921	38,2	38,7	-0,2	0,2

Таким чином, „селянське питання” – це складний комплекс проблем аграрного сектору наприкінці XIX – на початку XX ст. Фактично воно складалося з трьох взаємопов'язаних компонентів: аграрного перенаселення, малоземелля та низької продуктивності сільськогосподарського виробництва. Подолання кризи в Харківській губернії здійснювалось як екстенсивними, так і інтенсивними методами.

Питання гостроти кризи селянського господарства треба вирішувати у двох аспектах: динамічному й статичному. Аналіз динаміки селянського господарства Харківської губернії показав наявність позитивних тенденцій у сільськогосподарському виробництві протягом пореформеного періоду. Однак поліпшення становища відбувалось досить повільно і селянське господарство, як правило, залишалось низькопродуктивним.

На закінчення зазначимо перспективність подальшого вивчення проблеми в загальноукраїнському масштабі. Особливо цікавою побудова імітаційно-прогностичних моделей з метою

оцінки можливих альтернатив розвитку аграрного сектору і селянського господарства після 1917 р.

1. Лохтин П. Состояние сельского хозяйства России сравнительно с другими странами. Итоги к XX в. – СПб., 1901.
2. Косинский В.А. К аграрному вопросу. Вып. 1. Крестьянское и помещичье хозяйство. – Одесса, 1906.
3. Маслов П.И. Аграрный вопрос в России. – СПб., 1906.
4. Ленин В.И. Аграрный вопрос в России к концу XIX века. – М., 1990.
5. Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. – М., 1918.
6. Суворов С.В. Аграрные питання в Україні: причины, проявы, ильяхи розв'язання (кінець XIX – поч. XX ст.). – Херсон, 1997.
7. Казарезов В.В. Крестьянский вопрос в России (конец XIX – первая четверть XX века). – Т. 1. – М., 2000.
8. Статистика землевладения 1905 г. Вып. 33: Харьковская губерния. – СПб., 1906.
9. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи. XVIII – начало XX в. – Т. 1. – СПб., 1999.
10. Статистический ежегодник России. – Год. 10. – СПб., 1914.
11. Свод урожайных сведений за 1883 – 1915 годы. – М., 1928.
12. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. – Вып. 1-3. – СПб., 1902 – 1903.
13. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и других иностранных государств. – Годы 2 – 13. – Пг., 1908-1917.
14. Сельское хозяйство Украины. – Харьков, 1923.
15. Харьковский календарь на 1880-1900 годы. – Харьков, 1880 – 1900.
16. Ежегодник России. – Годы 1 – 7. – СПб., 1905 – 1916.
17. Статистический ежегодник России. – Годы. 8 – 13. – СПб., 1912 – 1918.
18. Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. – Вып. 1. – Пг., 1917.
19. Зайцев В. Влияние колебаний урожая на естественное движение населения // Влияние неурожая на народное хозяйство России. – Ч. II. – М., 1927.
20. Материалы по статистике движения землевладения. – Вып. XVI-XXV. – СПб., 1908 – 1917.

В.В.Вакулик

ЕВОЛЮЦІЯ ВНУТРІШНІХ ВЗАЄМОВІДНОСИН НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ ВЕТЕРИНАРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ЕПОХУ РОЗВИТКУ КАПІТАЛІЗМУ (кінець XIX – початок XX ст.)

Наукова і практична діяльність людини – невичерпна тема для дослідників найрізноманітніших галузей знань. Філософія взагалі та філософія науки зокрема, психологія і медицина, загальна історія та організація праці – далеко не повний перелік наукових дисциплін, які з повним правом можуть назвати вище згадану проблему об'єктом свого вивчення.

У статті автор ставить за мету з'ясувати взаємодію практичної та наукової діяльності ветеринарної медицини в Наддніпрянщині в кінці XIX – на поч. XX ст. Актуальність вивчення цієї проблеми зумовлена низкою причин. По-перше, вказані процеси відбувалися на широкому тлі нових капіталістичних відносин, розвиток яких вимагав і нових підходів до ветеринарної медицини. По-друге, зазначена діяльність проходила при безпосередньому впливі Харківського наукового центру [1, 119]. Степи Катеринославщини,

Херсонщини, Таврії служили своєрідною природною лабораторією або полігоном для випробування нових технологій. По-третє, тваринництво регіону традиційно було одним із краєвих у державі, а тому взаємовплив ветеринарної практики й науки в таких умовах досить показовий.

Історіографія теми обмежена. Так, відомий дослідник земств Б. Веселовський, звертаючи основну увагу на структуру ветеринарної організації (у тому числі в Наддніпрянщині), побіжно з'ясовує діяльність діагностичних кабінетів, ветеринарних бактеріологічних станцій, роботу з'їзді ветеринарних лікарів [2]. Як відомо, вищезгадані установи займалися, крім іншого, дослідницькою діяльністю, не говорячи вже про те, що з'їзди ветеринарних лікарів визначали пріоритети у розвитку ветеринарної медицини. Опосередковані свідчення з обраної для статті теми містяться у працях Н. Лямцева [3], М. Андрєєва [4].

Сучасні дослідники історії ветеринарної медицини, С.М. Канзберг і Я.Н. Захрялов [5], продовжили описово-аналітичну характеристику ветеринарного життя губернії. С.К. Рудик [6] наводить дані про наукову й практичну діяльність ветеринарних фахівців Наддніпрянського регіону (на прикладі Херсонської губернії). Про практичну і ветеринарно-просвітительську діяльність старшого губерньського земського ветеринарного лікаря Є.В. Теличенка йдеться в статтях В.В. Вакулика [7; 8].

У процесі вивчення вищенаведеного матеріалу виявилось, що проблема взаємин і взаємовпливів наукової і практичної ветеринарної діяльності у Наддніпрянському регіоні дотепер у повному обсязі не висвітлена. Особливий інтерес викликає гіпотеза про практичну ветеринарну медицину як про найважливішу складову частину всієї ветеринарної науки того часу. Передумови такого припущення криються у тому, що самі ветеринарні школи виникли як наслідок соціального запиту і як центри обробітку емпіричного матеріалу, що нагромадився у питаннях лікування тварин.

Було б помилкою припускати, що наука як форма діяльності людини самодостатня сама по собі. Ще Ф. Бекон попереджав, що щирі цілі та устремління науки спрямовані не до розваги й змагання, не є приводом для зарозумілості або особистого збагачення, але розвиваються «заради користі для життя й практики» [9, 243]. Питання еволюції взаємин наукової й практичної діяльності, їхня ієрархія, швидше за все, належить до діалектики. Однак безсумнівно залишається твердження, що практика є критерієм істини. Розвиток науки неможливий без емпіричного дослідження, а джерелом найціннішого емпіричного матеріалу є реальна практична діяльність.

Існує ще один аспект проблеми – що саме є предметом дослідження історії ветеринарно-медичної науки? Наука є результатом осмислення потенціалу, що накопичується під час практичної діяльності. Таким чином, для цілісності картини історії ветеринарії, для збереження генетичного принципу розвитку предмет дослідження повинен охоплювати і теоретичну, і практичну сфери. Виходячи із закону переходу кількості в якість, має сенс практику визначити як кількість з огляду на поширеність, а науку визначити як якість, тобто як наслідок практики і її причину одночасно.

Специфіка ветеринарної медицини полягає у тому, що ветеринарний лікар не може розділити в со-

бі вченого й практика. Неможливо ж розділити практичну й наукову діяльність хірурга? Де провести межу? Як розмежувати, фізичну або інтелектуальну роботу виконує лікар? Сам історичний момент кінця XIX-го сторіччя, час небувалого підйому біології та хімії, розвитку медицини, народжував небувалий ентузіазм у лікарів-практиків. Їхня діяльність не обмежувалася рутинною роботою, була повна самовідданих пошуків і сподівань. Інакше не можна пояснити те, що ветеринарні фахівці, які перебували на керівних посадах в структурі земств, особисто роз'їжджали по селах і містечках, проводили щеплення, патологоанатомічні розтини трупів тварин та інше. Такий тісний взаємозв'язок практичної, наукової й навіть адміністративної діяльності зобов'язує істориків ветеринарної науки звертати увагу на ветеринарну медицину як на цілісну систему.

Друга половина XIX ст. в житті Російської імперії та України стала часом становлення ветеринарної медицини як організованої структури. Так, у звітних документах Департаменту землеробства повідомлялося: «До кінця шістдесятих років ветеринарна частина в імперії перебувала лише в зародку. Відсутність спеціальної центральної установи й украй нечисленний ветеринарний персонал...» [10, 1]. Б. Веселовський так само відзначав: «Перші спроби організувати ветеринарну частину були зроблені земствами ще в 60-х роках, але вони носили зовсім випадковий характер і успіху здебільшого не мали» [2, 1]. Останнє висловлювання становить особливий інтерес, тому що, крім тимчасової характеристики, вказує на роль земств у формуванні організованої ветеринарної медицини. Самі ж земства не тільки розвивали структуру ветеринарної служби, не тільки запрошували ветеринарних лікарів у губернії та повіти, але й організували бактеріологічні станції, проводили навчання ветеринарних фахівців, і нарешті, відряджали своїх представників на Всеросійські з'їзди ветеринарних лікарів для ознайомлення з останніми науковими дослідженнями і їхнім практичним застосуванням, тобто здійснювали й науково-організаційну діяльність та підтримували наукові пошуки ветеринарних лікарів.

Так, у результаті доповідей ветеринарних лікарів М.О. Шадріна й К. Стопакевича на I-ому Всеросійському з'їзді ветеринарних лікарів у 1903 р. у Санкт-Петербурзі було ухвалено порушити клопотання перед урядом про відкриття центральної бактеріологічної станції з вивчення сапу [11, 4–5].

Однією з особливостей ветеринарної служби того періоду було її майже стихійне зародження. Організація земської ветеринарії не мала аналогів ніде у світі, будучи прерогативою менталітету східнослов'янської культури, що ґрунтується на соборній психології. Первісна діяльність земських ветеринарів не мала конкретного плану дій, але поступово та неухильно зарекомендувала себе як діюча й значуща сила. Керувалися ветеринарні фахівці тільки «впливом самого дійсного життя... і всебічним вивченням» ситуації.

Талановитий учений і ветеринарний лікар М.О. Шадрін охарактеризував діяльність земської ветеринарної медицини як явище неухильного й сміливого руху в народному житті, викликане «...владним впливом самого дійсного життя, шляхом поступового зближення з народним середовищем, всебічного вивчення й потім послідовного задоволення культосвітніми засобами найсуттєвіших запитів місцевого населен-

ня на ветеринарну допомогу...» [12, 1]. Виступаючи на 2-ому Всеросійському з'їзді ветеринарних лікарів у Москві в 1909 р., М.О. Шадрін позначив діяльність практикуючих ветеринарів не інакше як „...наукову ветеринарну допомогу...”, й далі „...ветеринарну допомогу в усіх її сучасних видах, чуйну до всіх запитів практики й успіхів ветеринарної науки...”, більше того „...пристосовану до всіх побутових, економічних і соціальних умов і особливостей...” [12, 1]. Як бачимо, без усякої зніякованості, словосполучення «наукова» і «ветеринарна допомога населенню», вимовляються перед такими компетентними зборами, як з'їзд ветеринарних фахівців усієї країни (виділення – авт.).

Не можна, звичайно, стверджувати, що до цього часу ніякої науково-практичної ветеринарії у регіоні не існувало. Її розквіт був зумовлений нагромадженням величезного досвіду в справі лікування тварин, знаннями з анатомії й фізіології, які зберігалися в історичній народній пам'яті. Крім того, розвиток капіталістичних відносин в усьому світі й у Російській імперії сприяв консолідації емпіричних знань у таких практичних і прикладних науках, як мікробіологія, фармакологія, і впливав на їхнє практичне застосування у ветеринарній науці та практиці.

До кінця XIX-го ст. Україна була переважно аграрною країною. У її господарстві рослинництво й тваринництво посідали провідне, фундаментальне місце. Природно, що господарські потреби служили мотиваційним фактором для розвитку системи, спрямованої на запобігання хворобам тварин, втрати від яких негативно позначалися на економіці країни. Приватдоцент Харківського університету В.П. Гаряєв, що обстоював організацію у ветеринарних інститутах кафедр зоології й паразитології, припускав, що наука розвивається там, де знаходиться плідний ґрунт [13, 205]. У свою чергу, в такій ситуації практична ветеринарія не могла не бути зацікавленою в розвитку наукової ветеринарії, за допомогою якої досягала ефективності у своїй діяльності. Тезу Ф. Енгельса, який відзначав, що „виникнення й розвиток наук зумовлений виробництвом” [14, 157], заперечити важко. Тобто еволюція виробничих відносин в аграрному секторі безпосередньо впливала на еволюцію наукового знання і його практичну реалізацію. Підтвердження цьому знаходимо й у сучасних дослідженнях з історії ветеринарної медицини. Зокрема, дослідник історії земської ветеринарії Ф.Г. Терешков писав: «Земські ветеринарні лікарі брали найактивнішу участь в усіх проведених заходах щодо тваринництва... проводили обстеження тварин на предмет породності, продуктивності, умов змісту й годівлі; робили відбір і закупку плідників для земських злучних пунктів ... вели роботу із племінної справи й організували на науковій основі годівлю та утримання худоби...» [15, 17].

Особливого розвитку ці напрями діяльності набули на Слобожанщині та Півдні України, де тваринництво було однією з ключових галузей сільського господарства. Невипадково центром ветеринарної науки став Харків. У 1806 р. при Харківському університеті була створена кафедра худоболікування, яку очолював учений-хірург Ф.В. Пільгер.

Практична ветеринарія регіону була безпосереднім постачальником багатого емпіричного матеріалу, необхідного для наукової діяльності. Відома теза стосовно того, що науці теоретичній передують наука емпірична [14, 167], в контексті нашого дослідження

приводить до висновку, що вивчення ветеринарної науки в її цілісності не може обійтися без вивчення практичної ветеринарії. Крім того, будь-яка історична проблема не може досліджуватися у відриві від загального історичного контексту. Сама ветеринарна служба регіону набула вигляду організованої, найголовніше, ефективно діючої структури завдяки діяльності земств. Розвиток видобувної й переробної промисловості, транспорту, поширення економічних і культурних зв'язків, розвиток інфраструктури не могли хоча б побічно не впливати на рівень фахівців ветеринарної медицини й на ставлення до неї суспільства.

Ситуація, яка сформувалася наприкінці XIX-го ст. у ветеринарії, характеризувалася сполученням здорового прагматизму, науково-аргументованого й діяльного оптимізму і знайшла своє відбиття в корисному симбіозі науки і практики. Формування ветеринарії як самостійної науки стало можливим і завдяки діяльності вчених і практиків, які досить часто не мали прямого відношення до ветеринарії. Насамперед, величезний внесок у розвиток ветеринарії внесли представники медицини – Д. Лістер, Р. Кох, І. Мечніков, М.І. Пірогов та інші. Революцію в боротьбі ветеринарії з інфекційними хворобами людини й тварин зробили відкриття хіміка Л. Пастера й ботаніка Л. С. Ценковського. У подальшому ветеринарні лікарі ставали родоначальниками нових наукових дисциплін і напрямів.

Таких прикладів можна навести багато. Мова йде про те, що межі, які розділяють сфери прикладання тих або інших наук, особливо в період їхнього становлення, досить умовні. Тим більше, необхідно визнати, що відокремити наукову й практичну діяльність усередині однієї дисципліни, зокрема на час її становлення, досить важко.

Питання, чи є ветеринарна практична діяльність у регіонах частиною історії ветеринарної науки, чи вона стосується до іншої історичної дисципліни, є продукт сучасності, що не мав актуальності ще в недалекому минулому. Відповідь на питання знаходимо у взаємовідносинах ветеринарної науки і практики у конкретно-історичних умовах. На зламі XIX – XX-го сторіччя наука «живилася» емпіричними даними, добутими в регіонах, і слугувала своєрідним “конструкторським бюро”, яке швидко й активно відповідало на запити практики, було нерозривно пов'язано з ними. У свою чергу, дослідницький ентузіазм і професійна запопадливість земських ветеринарів дозволили їм організувати своєрідні „філії” наукових центрів на місцях.

Відповідно до свідчень вищезгаданого земського лікаря й ученого М.О. Шадріна, земська ветеринарія „...створила свої періодичні органи й свою велику і всі зростаючу літературу, що збагатила науку цінними дослідженнями й спостереженнями, ... покрила земські губернії цілою мережею ... бактеріологічних кабінетів і лабораторій, що являють собою прекрасно обладнані наукові інститути” [12, 2]. Така система ветеринарної частини надавала ветеринарним лікарям повну можливість „виступати перед населенням ...у всеозброєнні сучасними знаннями і застосувати в сільській ... ветеринарній практиці останнє слово науки у вигляді бактеріологічних досліджень, малеїнізації й туберкулінізації, серодіагностики, вакцинації, серовакцинації й серотерапії” [12, 2].

Зокрема, виробництво вакцин різними лабораторіями мало значний ступінь самостійності. За таких обставин неможливо було усунути від самостійних досліджень якостей і властивостей вироблених вакцин. Так, Катеринославська ветбаклабораторія займалася виготовленням вакцин проти сибірки, бацилярної рожі свиней, здійснювала спроби виготовити власну вакцину проти овечої віспи; серед населення міста користувалися популярністю флакони з культурою шурячого тифу місцевого виробництва для боротьби з гризунами. Лабораторія проводила бактеріологічні дослідження збудників сапу, емфізематозного карбункулу, туберкульозу, проводила розтини трупів тварин з діагностичною метою тощо.

Характерним було звернення ветеринарних лікарів до випробування і застосування нових препаратів. Відомо, що під час Першої світової війни виник дефіцит кристалічного йоду, головним постачальником якого була Німеччина. За таких обставин були прискорені дослідження, спрямовані на пошук та отримання альтернативного джерела цього хімічного елемента. Невдовзі йод був отриманий професором Пісаржевським і старшим лаборантом Аверкієвим з морських водоростей Чорного моря. У виробництві цього медичного препарату залишалася так звана рідина Пісаржевського – Аверкієва, властивості якої могли бути використані й у ветеринарній справі, що потребувало подальших досліджень. Такі дослідження проведені головним земським ветеринаром Є.В. Теличенком, який вивчав бактерицидну дію рідини до деяких збудників зооантропонозів [16, 10].

Особливий інтерес викликає той факт, що у досліджуваній період статус ветеринарного лікаря був набагато вищий, ніж сьогодні. Матеріали I-го Всеросійського з'їзду ветеринарних фельдшерів (Київ, 1913) свідчать про те, що ветеринарний лікар вважався вченим-практиком, що репрезентував науку на місцях. У той час ветеринарний фельдшер виконував роботу, якою сьогодні завантажені фахівці з вищою освітою.

Аналіз і узагальнення вищенаведених матеріалів дозволяють зробити висновки про те, що у Наддніпрянському регіоні справді був тісний взаємозв'язок між практичною й дослідницькою роботою як складовими єдиною ветеринарної науки. Досліджений нами період найбільш показовий в аспекті активного впливу на внутрішні процеси ветеринарної медицини соціально-економічних змін, характерних для епохи розвитку капіталізму. Ця тема не може бути вичерпана масштабами статті й вимагає подальших досліджень для більш повного вивчення і висвітлення цього питання.

1.Руда С.П. Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). – Київ, 2000.

2.Веселовский Б. История земства за сорок лет. – СПб., 1909.

3.Лямцев Н. Постановка ветеринарного дела в Екатеринославской губернии // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. – Екатеринослав, 1905.

4.Андреев М. Развитие земской ветеринарии в Александровском уезде Екатеринославской губернии со времени учреждения земства до наших дней. – Александровск, 1910.

5.Канзберг С.М., Захрялов Я.М. История ветеринарной службы Днепропетровской области. – Днепропетровск, 1990.

6.Рудик С.К. Коротка історія ветеринарної медицини України. – К., 2001.

7.Вакулик В.В. Є.В. Теличенка та розвиток ветеринарної медицини Катеринославщини першої чверті XX-го століття // Наукові сільськогосподарські бібліотеки у XXI ст. – Київ, 2002. – С. 12 – 14.

8.Вакулик В.В. Науково-практична діяльність Є.В. Теличенка та її вплив на розвиток ветеринарної медицини Подніпрянщини на початку XX-го століття // Науковий щорічник. Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 112 – 119.

9.Башкалова В.А., Гарпушкин В.Е., Гафурова З.Р. Хрестоматія по історії філософії. От Лао-Цзы до Фейербаха. – М., 1998.

10.Обзор развития и современного положения в России ветеринарного дела в связи с положением скотоводства и с вопросом о страховании скота. – СПб., 1899.

11.Постановления XI секции по докладам ветеринарного врача Н.А. Шадрина "Ветеринарно-врачебное дело в России накануне XX столетия" и ветеринарного врача К. Стопакевича "О желательной постановке ветеринарно-врачебного дела в юго-западном крае" // Дневник I-го всероссийского съезда ветеринарных врачей. – СПб., 1903.

12.Шадрин Н.А. Об основах организации земской ветеринарии и формах управления ею // Труды II-го Всероссийского съезда ветеринарных врачей в Москве. – М., 1909.

13.Гаряев В.П. Изучение зоологии и паразитологии в Ветеринарных Институтах // Труды III-го Всероссийского съезда ветеринарных врачей в Харькове. – Харьков, 1914.

14.Энгельс Ф. Диалектика природы. – М., 1969.

15.Терешков Ф.Г. Земская ветеринария и ее роль в развитии отечественной ветеринарии: Автореф. ... дис. канд. вет. наук. – М., 1972.

16.Теличенко Е.В. О дезинфицирующих свойствах остатков, получаемых при изготовлении русского йода по отношению к некоторым низшим организмам // Сведения о ветеринарно-санитарном состоянии Екатеринославской губернии за февраль месяц 1916 г. – № 2. – Екатеринослав, 1916.

М. П. Маслов

РОЗВИТОК СЕЛЯНСЬКОГО МЛИНАРСТВА В УКРАЇНІ У XIX – 20-х рр. XX ст.: ТЕХНІКО-ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Селянське млинарство у XIX – 20-х рр. XX ст. задовольняло більшу частину потреб населення України у товарах, вироблених із зерна. Саме тому з покоління в покоління українські селяни передавали шанобливе ставлення до млинів, млинарського інструментарію та в цілому до млинарської справи. У кожній хаті батьки надзвичайно ретельно навчали своїх дітей користуватися жорнами і ступами, завжди тримати їх у чистоті й справності, передавали основні технологічні прийоми приготування за їх допомогою борошна, круп і фуражного зерна. Отже, селянське млинарство було в Україні найстійкішим компонентом її матеріальної культури, поставало специфічною ознакою національних особливостей її населення. Усі ці обставини підтверджують, що для сучасної історичної науки дослідження селянського млинарства є досить актуальним та представляє значний науковий і практичний інтерес.

Аналіз основних досліджень і публікацій, де розглядається історія селянського млинарства,